

I. N. KAZAZHES

ΔΟΥΣ ΤΕΧΝΗΣ Ή ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΩΣ ΑΝΤΙΣΤΟΦΕΑΣ Τῆ ΔΙ- ΔΑΣΚΑΛΙΑΣ. ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΖΟΥΝ ΤΩ ΠΟΙΩΤῒ ΑΠΟΡΕΥΟΝΤΕΣ, Α ΚΟΙΝΑ ΕΠΟΝΕΝ ΑΠΟΡΕΥΟΝΤΕΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ. ΟΙ ΟΥΔΕΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΑΦΑΙΡΕΣΜΕΝΟΙ

ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ

ΕΝ Τῇ ΕΠΙΣΤΗΜῃ Τῇ ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΑΣ ΜΕΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ
ΤΑΥΤΑ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ, ΟΙ Δὲ ΔΙΑ ΣΥΝΕΡΓΙΑΣ ΜΟΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ.
ΕΠΕΙ Δ' ΑΜΦΟΤΕΡΩΝ ΕΙΣΤΕΧΕΤΑΙ, ΔΥΛΟΝ
Εἶναι Τῷ ΑΝΤΙΣΤΟΦΕΙ ΔΙΔΑΣΚΕΙΝ. ΔΙ' ὅ γὰρ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ
ΧΑΙΝΟΥΝ Οἱ Τῇ ΔΙΑ ΣΥΝΕΡΓΙΑΣ ΜΟΝΟΝ Οἱ ΑὐΤῶΝ
ΤΟΜΑΤΕΣ, ΠΛΗΘΥΝΟΥΝΤΕΣ ΔΕ ΤῶΝ ΕΙΣΤΕΧΟΝ. Τὸ Δὲ
ΤΟΙΣΤΟΙΣ Εἶναι ΠΑΝΤΕΣ Αἱ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΙ Τῆ ΤΕΧΝΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ. Τῷ ΜΟΝΟΝ ΔΕ ΤῶΝ ΤΕΧΝΩΝ ΤΩΡ
ΛΟΓΩΝ ΣΥΝΕΡΓΙΑΣ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ ΠΕΡΙΛΗΨΑΝΤΕΣ ΑὐΤῶΝ
ΜΟΡΙΟΝ Οἱ γὰρ ΠΙΣΤΕΙΣ, ΕΠΙΧΕΙΡΟΝ ΔΕ ΜΟΝΟΝ, Τὰ Δὲ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ, ΠΡΟΔΙΔΑΚΟΝΤΕΣ Δὲ ΤῶΝ ΜΟΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ
ΟὐΔΕΝΕ ΛΕΓΟΥΝΤΕΣ, Οἱ Δὲ ΕἰΣΤΕΧΟΝ ΤῆΣ ΠΙΣΤΕΩΣ ΤῶΝ
ΔΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ ΤῶΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ, Τὰ ΠΛΕΘΥΝΑ ΠΡΑΓ-
ΜΑΤΩΝ. ΔΙΑΒΟΛΟΙ γὰρ ΕἰΣΤΕΧΟΝ ΕἰΣΤΕΧΟΝ, Α
Τὰ ΤΟΙΟΥΤΑ ΠΑΝΤΑ ΕἰΣΤΕΧΟΝ, Οὐ ΠΟΔΙ ΤῶΝ ΠΡΑΓ-
ΜΑΤΩΝ, ΜΑΤΕΡΕΣ ΔΕ ΤῶΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, Οἱ Δὲ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ.....	7
I. ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ Ή ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ:.....	29
Από τη Λατινική διαμεσολάβηση στην Ευρωπαϊκή Κλασική	
Παιδεία.....	35
Ευρωπαϊκή Κλασική Παιδεία και Νεοελληνικό αντιδάνειο.....	49
II. Η ΥΦΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ	
ΚΑΙ Η ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ.....	53
Το Όνομα και το Ρήμα.....	55
Ο εσχηματισμένος αρχαιοελληνικός λόγος.....	68
Αρχαία Ελληνικά: Λογική και Σύνταξη.....	85
III. ΤΟΜΑΘΗΜΑ.....	111
Η διδακτική παράδοση.....	111
Propaganda fidei.....	119
Μίμηση και ζήλος.....	122
Το μοντέλο και ο κατάλογος.....	129
Το βρετανικό παράδειγμα.....	143
ΕΠΙΛΟΓΙΚΟ.....	151
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ.....	161
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ.....	197

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ

*Reading maketh a full man,
Conference a ready man,
And Writing an exact man*

(Fr. Bacon, *Essaies*, 1597, nr.1, "Of Studies")

Είναι κοινή διαπίστωση ότι στις μέρες μας οι δύο κλασικές γλώσσες μελετώνται πολύ από λίγους, διδάσκονται λίγο σε πολλούς και γράφονται γενικώς ελάχιστα. Η γραφομένη λατινική περιορίζεται πλέον, σχεδόν αποκλειστικά, στους προλόγους και στον apparatus criticus των κριτικών εκδόσεων των αρχαίων συγγραφέων, και η αρχαία ελληνική στα ολοένα και σπανιότερα, πεζά ή ποιητικά, γυμνάσματα ευαρίθμων κλασικών φιλολόγων. Επιγραφές στη μια ή στην άλλη γλώσσα προτιμώνται κάποτε ακόμα, για να κοσμήσουν προτομές και δημόσια κτήρια, προς θαυμασμό και αμηχανία του κοινού. Καλλωπιστικά φυτά θερμοκηπίου.

Η δημιουργική αναπαραγωγή του αρχαίου λόγου, ελληνικού και λατινικού, πεζού ή ποιητικού, αργοσβήνει, τόσο στη Δύση (όπου άλλοτε άκμαζε και ανθούσε, ιδίως στα αγγλικά γραμματικά και δημόσια σχολεία και τα πανεπιστήμια), όσο και στο δικό μας πανεπιστήμιο, όπου το λεγόμενο "αντίστροφο", παρά την συνεχή επί ενάμισυ αιώνα διδασκαλία του, αναιμικές μόνο ρίζες είχε καταφέρει να πιάσει.¹ Γιατί στη νεοελληνική Μέση Εκπαίδευση, αντίθετα με το βρετανικό μοντέλο, σοβαρή παράδοση γραφής δεν απέ-

1. Φυσικά το φαινόμενο παραμένει πολύ λίγο κατανοητό, εφόσον αποσυσχετίζεται από την συνεχιζόμενη γενικότερη παρακμή της κλασικής (και γενικότερα της γλωσσικής) παιδείας: Today one deplores that, together with the practice of composition, much or most classical language training has gone, σημειώνει ο C. O. Brink, (*English Classical Scholarship*, Cambridge- N.Y. 1986, σ. 128).

κτησαν ούτε καν οι νεότερες γλώσσες· ιδιαίτερα καταστροφική υπήρξε η παρατεταμένη εύνοια της καθαρεύουσας εις βάρος της πανταχού παρούσας και δραστήριας δημοτικής.² Αντίστοιχα στο πανεπιστήμιο· ανεξάρτητα από τους άλλους λόγους, ιδιαίτερα επιβαρυντική, για τους (χωρίς προπαιδεία γραφής) μεταφράζοντες και αντιστρέφοντες φοιτητές της φιλολογίας, στάθηκε η ποικιλόμορφη σύγχυση του αρχαίου λόγου με τις πίο αντιφατικές παραλλαγές της αρχαιοτροπής καθαρεύουσας.³ Επιπλέον, καμιά διδασκαλία της αρχαίας γλώσσας δεν είχε πιθανότητες να ευοδωθεί, όσο η καθαρεύουσα ιδεοληψία απαγόρευε την αντιμετώπιση της αρχαίας φάσης της ελληνικής, για καθαρώς διδακτικούς λόγους φυσικά, ως "ξένης" γλώσσας, με τα δικά της πρότυπα, τους αρχαίους κλασικούς, που τίποτε το κοινό δεν μπορούν να έχουν με τους ζηλωτές της αδιαφανούς και γραφειοκρατικής καθαρεύουσας.

Θολή λοιπόν και ομιχλώδης παρέμεινε για τους ασκουμένους η φύση του κλασικού ΑΕ λόγου. Γι' αυτό, δεν πρέπει να φανεί παράδοξο που και τα έμμεσα ωφελήματα από τη διδασκαλία της γραφής της αρχαίας για τη διαμόρφωση του νεότερου γλωσσικού μας οργάνου στάθηκαν περίπου ανύπαρκτα. Ότι επρόκειτο για αμάρτημα ολκής, που διέπραξαν οι παλαιάς κοπής κλασικοί φιλόλογοι παρ' ημίν, το δείχνει το αναμφισβήτητο γεγονός ότι η σχέση της κλασικής αττικής με τη δημοτική είναι η στενότερη δυνατή, ενώ η όποια σχέση της με όλες τις δυνατές καθαρεύουσες έχει αποδειχτεί φαινομενική μόνον και εντελώς παραπλανητική.⁴

2. Από τα τέλη της δεκαετίας του '50 ευνοήθηκε, από άλλους κύκλους της ίδιας ιδεολογικής κατεύθυνσης, η σύγχυση των ορίων δημοτικής και καθαρεύουσας.
3. Τυχρότερη δεν στάθηκε ούτε η μοίρα του πανεπιστημιακού μαθήματος της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας, στο μέτρο που δεν συνοδευόταν (και όσο ξέρω δεν συνοδεύτηκε ποτέ) από ενεργό γραφή των φάσεων της γλώσσας μας, από την κλασική ΑΕ τουλάχιστον ως την υστεροβυζαντινή. Η ύλη των θεωρητικών εγχειριδίων παρέμεινε απομνημονευτικό θήραμα.
4. Αυτά δεν ισοδυναμούν με αδιαφορία για τα θετικά ωφελήματα από την καλλιέργεια της καθαρεύουσας. Μακριά από την φανατική

→

Γραφή και Ρητορική

Δεν θα σχολιάσω περισσότερο εδώ τη γενικότερα δυσμενή για τα κλασικά γράμματα ιστορική εξέλιξη στη Δύση, για την οποία δεν λείπουν ούτε οι επαρκείς λόγοι ούτε η καλή βιβλιογραφία. Δεν μπορώ όμως να μην επισημάνω ότι η μελαγχολία ειδικών και μη κατά κανόνα περιορίζεται στις σημερινές προοπτικές των αρχαίων γλωσσών να συντηρηθούν στην εκπαιδευτική ζωή, ενώ για το, άστεγο πια, είδωλο ολόκληρης της αρχαίας ρητορικής τέχνης —μιας τέχνης, με τα καλά της και με τα κακά της, που τις τελευταίες δεκαετίες κλείστηκε, για άλλη μια φορά στην ιστορία της, σε δύο σπιθαμές γραφής— και οι ίδιοι οι φιλόλογοι σπανίως μιλούν.⁵ Εφόσον, λοιπόν, οι βιαστικοί καιροί μας αδυνατούν να ξεχωρίσουν το μέσο από τον τελικό στόχο, δεν δικαιολογείται, κατά τη γνώμη μου, καμιά αισιοδοξία ότι σύντομα θα αντιμετωπιστούν γενναία, συνολικά δηλαδή και ιστορικά τεκμηριωμένα, μερικές από τις πιο επείγουσες, χρόνιες και φαινομενικά μόνον ασύνδετες μεταξύ τους, εκπαιδευτικές εκκρεμότητες στη χώρα μας, ξεκινώντας από τον προορισμό και το ρόλο της σχολικής μετάφρασης στο μάθημα των αρχαίων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ως την επαναφορά (και με ποιο στόχο

διαμάχη δημοτικής και καθαρεύουσας, αυτά τα (σημαντικά καθεαυτά) ωφελήματα πρέπει, για να αποτιμηθούν, να τοποθετηθούν πάνω σε νέα βάση και προπαντός να περιγραφούν συστηματικά και απροκατάληπτα. Αναφέρομαι βεβαίως στο εύρος και στην πλαστικότητα του λεξιλογίου, καθώς και στην δυνατότητα, δια των σημασιολογικών ζευγών (ή και σειρών όλων ομοειδών) που σιγά σιγά αποκρυσταλλώθηκαν, να διακρίνονται επίπεδα χρήσης και σημασίας (σύμφωνα με την πολύτιμη μελέτη του Μ. Σετάτου, *Τα ετυμολογικά και σημασιολογικά ζεύγη λογίων και δημοτικών λέξεων της κοινής ΝΕ*, Θεσσαλονίκη 1969) —σε καμία περίπτωση στις γραμματικές και συντακτικές έξεις που επεδίωξε να επιβάλει η καθαρεύουσα. Όλες οι λεξιλογικές κατακτήσεις της καθαρεύουσας αποτελούν σήμερα περιουσιακά στοιχεία της κοινής ΝΕ.

5. Τη σιωπή σπάζουν πέντε βιβλία της τελευταίας επταετίας: Brian Vickers, *In Defense of Rhetoric*, Οξφόρδη 1987· του ίδιου βιβλιοκρισία στον *Arion*, n.s. 1 (1990) 225-28· R. B. Branham, *Arion*, όπ.π. 229-36.

και με ποιο τρόπο) ή όχι των ΑΕ στο Γυμνάσιο, αλλά και την κατάργηση ή ριζική αναμόρφωση του διαβόητου μαθήματος της "έκθεσης".⁶

Η αποκοπή του ομφάλιου λώρου που μας συνέδεε με την αρχαία ρητορική παράδοση (υπόθεση ασφαλώς παλαιά στην Ευρώπη) έχει αποδεσμεύσει σωρεία τέτοιων δυσεπίλυτων προβλημάτων, τα οποία δημιουργούν συνθήκες ασφυξίας για το εκπαιδευτικό μας σύστημα. Η αρχαία ρητορική τέχνη, μετά από τη λαμπρή (αν και όχι αδιάπτωτη) σταδιοδρομία της, από την αρχαιότητα ως το 1750 περίπου, δέχτηκε καίριο πλήγμα από το κίνημα του ρομαντισμού και έχει έκτοτε περιθωριοποιηθεί, μόλο που ο διακριτικός απόηχός της υπακούεται και στα πιο μοντέρνα (αμερικανικής συνήθως έμπνευσης) συστήματα "ρητορικής". Δεν είναι της ώρας να εκτεθούν οι λόγοι,⁷ ή να απαριθμηθούν έστω τα (ιστορικά εξηγήσιμα βέβαια) αμαρτήματα που διέπραξε η ευρωπαϊκή εκπαίδευση, κυρίως μετά το 1800 (και ακόμη λιγότερο να ανατρέξουμε ως τα αντίστοιχα errata του μεσαίωνα ή της ύστερης ρωμαϊκής εποχής), όταν χάθηκε η τελευταία ευκαιρία η σύγχρονη ρητορική πράξη (ως "διαλεκτική": *ρήτορος δὲ τάληθῇ λέγειν*, Πλάτ., Απολ. 18Α), διαλεγόμενη με τις σχετικές διδαχές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, να αποκτήσει το βάρος και την αξιοπιστία που της ανήκουν, αντί (ως "ρητορική", δηλ. *πειθοῦς δημιουργός, τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιούσα*) να

6. Τέθηκαν όλα επί τάπητος από τον Δ. Ν. Μαρωνίτη και μάλιστα επανειλημμένως από το 1980· βλ. τώρα στα *Μικρά και Μέτρια*, Αθήνα: Κέδρος 1987, σ. 135-200· ακόμα: 'Αρχαία και Νέα Ελληνικά', "Το Βήμα" 12.11.1990· 'Αρχαιοπληκτα ιδεολογήματα', "Το Βήμα" 9.12.1990.
7. Ο ευαίσθητος ζυγός της αρχαίας ρητορικής πάντα έπαιζε σύμφωνα με εξωτερικούς, κατεξοχήν πολιτικούς, παράγοντες, από τη γένεσή της στην αρχαία Ελλάδα ως την καταδίκη της στην αυτοκρατορική Ρώμη, αλλά και με την Ευρωπαϊκή επανεμφάνισή της από τον μέσο 15ο ως τον μέσο 19ο αιώνα. Βλ. το έξοχο σύντομο μελέτημα του Harry Caplan, "The Decay of Eloquence at Rome in the First Century," *Studies in Speech and Drama in Honor of Alexander M. Drummond*, Ithaca, N.Y., 1944, 295-325. Το μέλλον της ρητορικής είναι δεμένο με το μέλλον των θεσμών (του κοινοβουλίου και των δικαστηρίων, του πανεπιστημίου και των ακαδημιών).

ερωτοτροπεί με μια επιπόλαιη χρησιμοθηρία σοφιστικής προέλευσης. Το υπάρχον κενό γίνεται ακόμη οδυνηρότερο, όταν αναλογιστούμε ότι ο γνησιότερος ίσως κληρονόμος της ενδημικής "εύκολης" ρητορικής δρα ανενόχλητος υπό τον μανδύα μιας εύληπτης και δημαγωγικής δημοσιογραφίας.

Μιλώ για ρητορική, από κοινού πάντα και χωρίς διάκριση ανάμεσα σε ελληνική ρητορική και λατινική, και τούτο όχι γιατί δεν υφίστανται διαφορές μεταξύ των δύο αυτών ιστορικών προϊόντων, αλλά γιατί αυτό που πρώτιστα ενδιαφέρει το θέμα μας είναι η πράγματι κοινή εκπαιδευτική πολιτική, την οποία υπηρέτησε επί αιώνες το ρητορικό σύνταγμα της αρχαιότητας.

Ειδικά στην Ελλάδα, ενδημεί και μια άλλη παρεξήγηση. Ισχυροί ιστορικοί λόγοι, που κανείς δεν επιτρέπεται να αγνοεί ή να υποτιμά, έχουν ευνοήσει την εντύπωση ότι μπορεί κανείς να μάθει ΑΕ περίπου αδιαφορώντας για τα λατινικά. Η υποτίμηση της δεύτερης κλασικής γλώσσας μεταφράζεται στις μέρες μας σε προσχηματική μόνον διδασκαλία του μαθήματος στο Λύκειο (όπου κανείς δε μαθαίνει), σε παρωδία εξετάσής του στις πανελλήνιες εξετάσεις (όπου όλοι αριστεύουν) και σε κατατονική αντιμετώπισή του μέσα στις Φιλοσοφικές Σχολές. Και έχει ριζώσει πια η πεποίθηση ότι πρόκειται για μια ευκολότατη και απλή γλώσσα, που όλοι την έμαθαν μέσα σ' ένα καλοκαίρι, πριν από τις πανελλήνιες εξετάσεις τους... Αν κάποτε το μεγαλύτερο μερίδιο της ευθύνης αναλογούσε στον ιστορικό παράγοντα, δεν ισχύει το ίδιο σήμερα: σοβαρές ευθύνες έχουν συσσωρευθεί για όλους τους παράγοντες που ενέχονται στην εκπαιδευτική διαδικασία και πρωτίστως για το πανεπιστήμιο.

Προδηλώθηκε ήδη ότι το προκείμενο μελέτημα δεν φιλοδοξεί να καταπιαστεί με το μείζον θέμα των τυχών και των ατυχιών του συστήματος της αρχαίας ρητορικής, παρά σκιαγραφικώς και παρεκβατικώς μόνον, και στο μέτρο που αυτές οι περιπέτειες συμπλέκονται με το θέμα του τίτλου μας. Δοκιμάζει, για χάρη των φοιτητών και ενός ευρύτερα ενδιαφερομένου μορφωμένου κοινού, να πραγματευτεί το έλασσον, που είναι οι προϋποθέσεις για μια ουσιαστική μύηση στη

σύνθεση αττικού λόγου —σε ένα αγώνισμα που, με κάποια διαλείμματα, από την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα ως τα νεότερα χρόνια, θεωρήθηκε στη Δύση ευγενές και πολλαπλά χρήσιμο. Ανάμεσα στις γενετικές αιτίες του, πρέπει να δηλωθεί η ανησυχία του συγγραφέα όχι τόσο γιατί, γενικότερα στον τόπο μας, η γραφή των κλασικών γλωσσών, μαζί με πολλές άλλες μορφές αρχαιογνωσίας, αγνοείται, ταλαιπωρείται ή μένει έκθετη σε παρεξηγήσεις όπως αυτή που προανέφερα· πολύ ειδικότερα, αυτό το είδος γραφής (παντού αλλού στο εξωτερικό, στόχος και μέσο κάθε αρχαιομάθειας) αντιμετωπίζει το σκεπτικισμό και την υπονόμηση και στο εσωτερικό του επαγγελματικού μας χώρου, από το πανεπιστήμιο ως τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Γιατί, μετά τον γιγαντισμό των περιφερειακών κάποτε ανθρωπιστικών επιστημών (της ψυχολογίας λ.χ. ή της παιδαγωγικής), περί τον άλλοτε κυρίαρχο αλλά συρρικνωμένο τώρα κλασικό πυρήνα των Φιλοσοφικών Σχολών, οι ελάχιστοι φιλόλογοι που επιμένουν να ευαγγελίζονται την πρότυπη αξία των αρχαίων συγγραφέων μέσα από την αναπαραγωγή της γραφής τους αντιμετωπίζονται ως γωνιοβόμβυκες και *cymini sectores*. Από αυτό το κλίμα υποφέρει και η σχετική άσκηση των φοιτητών μας.⁸

Ουμανισμός και γραφή

Σε αναζήτηση της διορθωτικής πορείας (και περισσότερο για δική μου στήριξη) άρχισα να μελετώ την αναγεννησιακή

8. Πώς αλλιώς να εξηγήσει κανείς την αποδυνάμωση της διδασκαλίας του μαθήματος του αντιστρόφου στο δικό μας, όταν όλα τα ξένα πανεπιστήμια συνεχίζουν να του αφιερώνουν πολύ περισσότερο χρόνο και μόχθο; Σήμερα στο πανεπιστήμιο της Κολωνίας διατίθενται για την καθεμιά κλασική γλώσσα, τρία εξαμηνιαία μαθήματα (για την άσκηση των αρχαρίων και των προχωρημένων στο πεζό αντίστροφο, αλλά και για τη σύνθεση ποιητικού λόγου) —έναντι του ενός δικού μας για καθεμιά γλώσσα. Για τις διαφορές στη σχετική παράδοση μεταξύ των ελληνικών Φιλοσοφικών Σχολών (θα ενδιέφεραν ιδιαίτερα οι ιστορικές Φ. Σχολές) δεν διαθέτω επαρκή στοιχεία.

περίοδο της επιστήμης μας. Διάβασα μερικά, όχι όλα όσα θα ήθελα, από τα βασικά κείμενα σημαντικών εκπροσώπων της (κυρίως του Εράσμου, του L. Valla, του Μελάγχθωνα, του R. Agricola, του Budé, του Fr. Bacon) με μόνιμους οδηγούς τον R. R. Bolgar και τον Rudolf Pfeiffer (1889-1979). Ο πρώτος συναρπάζει, αλλά διδακτικότερο, για έναν κλασικό φιλόλογο, βρήκα το έργο του δεύτερου: ο Pfeiffer ήταν ο φιλόλογος, που μετά την υποδειγματική έκδοσή του τού κατεξοχήν "φιλόλογου ποιητή" της ελληνιστικής εποχής, του Καλλίμαχου, στράφηκε προς την ιστορική μελέτη της επιστήμης μας, με οξύτατη συνείδηση των διακυβευομένων τυχών όχι μόνον της κλασικής φιλολογίας, αλλά ολόκληρου του ευρωπαϊκού πολιτισμού μέσα στην βαρβαρότητα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Βαθύς γνώστης της ιστορικής σχέσης του ουμανισμού με την κλασική φιλολογία, επανέφερε στο προσκήνιο την ερασμιακή πεποίθηση ότι, σε πείσμα των συρμών, *philologia perennis est*,⁹ με στίγμα σταθερά χαραγμένο από τη μακρά παράδοσή της. Περί αυτό το σταθερό κέντρο θα επιχειρήσω τώρα να διαγράψω με κάθε δυνατή συντομία το στενότερο πλαίσιο της δουλειάς μας, αρχίζοντας με μια σύντομη αναδρομή στην κρίσιμη για μας Αναγέννηση.¹⁰

Είναι σχεδόν φυσικό να έχει περίπου λησμονηθεί, ύστερα από τόσους αιώνες, ότι αρχικά τον τίτλο του ουμανιστή μπορούσαν να τον διεκδικήσουν μόνον οι γνώστες και χρήστες των κλασικών γλωσσών (δύο αρχικά και αργότερα *tres linguae sacrae*), οι προνομοιούχοι κάτοχοι και προπαγανδιστές μιας παιδείας που ονομαζόταν *studia humaniora* ή *studia*

9. R. Pfeiffer, "Philologia perennis", *Festrede bei der öffentlichen Sitzung der Bayer. Akademie der Wissenschaften in München am 3. Dezember 1960*, Verlag der Bayer. Akademie der Wiss., Μόναχο 1960. Βλ. Hugh Lloyd-Jones, *Blood for the Ghosts*, Λονδίνο 1982, 261-70· του ίδιου, *Classical Survivals*, Λονδίνο 1982 (σσ. 24-26, "The Tradition of Erasmus").

10. Προϋποθέτω ως γνωστό τον πρώτο τόμο του, μεταφρασμένου και στα ελληνικά, λαμπρού βιβλίου του Γερμανού σοφού *A History of Classical Scholarship* (τόμοι 1-2, 1968, 1976), ο οποίος αναφέρεται στην, τόσο διαφωτιστική για το έργο μας, γένεση της επιστήμης της φιλολογίας κατά την ελληνιστική εποχή.

humanitatis. Οι άνδρες αυτοί δεν ήσαν απλοί δάσκαλοι, "εκδότες" ή φιλολογικοί επιμελητές κειμένων, κατά την εικόνα που ίσως έχει σχηματίσει ο μέσος και βιαστικός αναγνώστης. Συνηθέστερα ανήκαν στη μέση και ανώτερη διπλωματική και εκκλησιαστική ιεραρχία και χειρίζονταν θέματα λεπτά στις αυλές των ηγεμόνων· άλλοι ηγήθηκαν της μεταρρύθμισης, ασχολήθηκαν με τη μετάφραση των ιερών κειμένων (και στα λατινικά, αλλά προπάντων) στις εθνικές γλώσσες, και επιφορτίστηκαν με τη ριζική ανανέωση των εθνικών εκπαιδευτικών συστημάτων, ενώ, παράλληλα, οι περισσότεροι από αυτούς θεράπευαν, με πρωτότυπες συμβολές, τις ελεύθερες τέχνες και τις επιστήμες μέσα στις Ακαδημίες και στα Πανεπιστήμια, που άρχισαν να διαδέχονται τα μοναστηριακά κολέγια.

Πρέπει, λοιπόν, να τονιστεί εξ αρχής ότι, για όλους αυτούς, ο αγώνας δεν ήταν, βέβαια, για το γράμμα (ό,τι κι αν σημαίνει η λέξη), αλλά για την αλήθεια. Για την αλήθεια που, κατά τις διακηρύξεις τους, είναι άκυρη, αν δεν οριστεί με τον αρτιότερο και ακριβέστερο τρόπο, και άχρηστη, εφόσον δεν κοινοποιηθεί όσο γίνεται ευρύτερα: *θνάσκει δὲ σιγαθὲν καλὸν ἔργον*. Η εύρεσή της είναι το ευαίσθητο έργο της λογικής ανάλυσης και η αξιοποίησή της η ευγενής αποστολή της ρητορικής· επειδή όμως δεν υπάρχουν στεγανά, η εύρεση, ήδη από την αρχαιότητα, είχε δώσει το όνομά της σ' ένα ολόκληρο τμήμα της ρητορικής (εύρεσις/ *inventio*). Αναζήτησαν, λοιπόν, οι ουμανιστές και προπαγάνδισαν τον λόγο τον παραγωγικό, αυτόν που επενδύει την πολυμάθεια με κομψότητα (νέα αυτή, ως προς τον Μεσαίωνα, σχέση ανάμεσα σε *elegantia* και *eruditio*), και κρύβει επιμελώς, μέσα στις λιτές και σαφείς εκφραστικές φόρμες του, όλο τον άπειρο μόχθο που απαιτήθηκε για την ακριβή σύλληψη των γνωστικών όρων και την πειστική συλλογιστική επεξεργασία τους.¹¹ Μόνο με τέ-

11. Ας μην ξεχνούμε ότι η *εμπειρική* προσέγγιση συστηματικά δεν εμφανίζεται στην Ευρώπη πριν από τον 16ο αιώνα και η νεότερη *επιστημονική* δεν στερεοποιείται πριν από τον 17ο. Ως τότε, η πρόοδος της γνώσης ήταν αποτέλεσμα, αποκλειστικά, λογικής ανάλυσης των αρχαίων αυθεντιών πάνω στο εκάστοτε θέμα και ρητορικής της έκθε-

τοιες προϋποθέσεις, διακηρύσσουν οι ουμανιστές, μπορούν τα μνημεία του πνεύματος να αντέξουν στο χρόνο και —κατά το αρχαιοπρεπές και επαναστατικό ιδίωμα του Fr. Bacon— "να υπερνικήσουν τα μνημεία της δύναμης και της εξουσίας".¹²

Με αυτό τον τρόπο, οι γενναίοι εκείνοι άνδρες, που αντέδρασαν στην επιβλητική καταπίεση του όψιμου Μεσαίωνα, ανανέωσαν την αρχαία αντίληψη ότι λόγος και λογική μόνο σε συζευκτική ισορροπία κατοχυρώνουν την αλήθεια και καταλήγουν σε αποτελεσματική δράση. Από την άποψη αυτήν, η σχετική ουμανιστική γραμματεία, από το μικρό βιβλίο *De Inventione Dialectica* του Rudolphus Agricola (1444-85) ως το πελώριο και πολυσχιδές φιλολογικό-παιδαγωγικό έργο του Praeceptoris Germaniae, του Μελάγχθωνα, ανταμείβουν και σήμερα τον προσεκτικό αναγνώστη.

Βέβαια, δεν υπήρξε ποτέ καμιά συνωμοτική συμφωνία

σης. Προς τούτο, ο μεσαίωνας ανύψωσε περίτεχνα οικοδομήματα λογικής, ενώ, ανικανοποίητη, η αναγέννηση επανέφερε στο επίκεντρο την παραγωγική λογική-ρητορική. Όπως έδειξαν οι μελέτες των E. Cassirer, John H. Randall και N. Gilbert, παλιά προσέγγιση και νέα "μέθοδος" δεν χωρίζονταν από αγεφύρωτη απόσταση, συνυπήρχαν από παλιά (περιστασιακά έστω και σε εμβρυακή μορφή), ευτύχησαν όμως να σμίξουν οριστικά στην Πάδοβα του 16ου αιώνα, στον γενέθλιο τόπο της επιστημονικής μεθόδου, όπως την ξέρουμε σήμερα. (Για τις καταστατικές αρχές της επιστημονικής μεθόδου ως προς: την επιλογή του ερευνητικού αντικειμένου με νέα κριτήρια, την οργάνωση της παρατήρησης και την κατασκευή χρήσιμων οργάνων, την ποσοτικοποίηση των δεδομένων της παρατήρησης και την μαθηματική επεξεργασία τους, την διατύπωση υποθέσεων εργασίας που να μπορούν να ελεγχθούν πειραματικά, και, τέλος, την εναρμόνιση της δοκιμασμένης υπόθεσης προς άλλες ισχυρές ή την ανατροπή είτε αυτής είτε του συνόλου των γνωστών και ισχυρών υποθέσεων και αντικατάστασή τους με μια νέα περιεκτικότερη, βλ. το εισαγωγικό κεφάλαιο του έξοχου βιβλίου του Neal W. Gilbert, *Renaissance Concepts of Method*, N. Υόρκη 1960, σσ. xiii-xxvi). Κατά την Αναγέννηση όμως ο κινητήρας της γνώσης βρίσκεται πάντα ενσωματωμένος με το λόγο (με την διπλή αξία της λέξης). Γι' αυτό η μεταρρύθμιση του λόγου στάθηκε το επιτακτικότερο αίτημα της εποχής.

12. The monuments of wit survive the monuments of power (*Gesta Grayorum*).

μεταξύ των ουμανιστών σε Ιταλία και Γερμανία, σε Αγγλία και Γαλλία ή Ολλανδία, ως προς τους στόχους ή τα μέσα της αναγκαίας αναγέννησης των αρχαίων γραμμάτων, που με πάθος υπερασπίστηκαν. Είναι γνωστό, λ.χ., ότι η κατά κανόνα κακή κατάσταση, στην οποία έφτασαν ως εμάς τα αρχαία κείμενα, δημιούργησε το βασικό ενδιαφέρον του ουμανισμού για κριτική αποκατάστασή τους, και πρέπει να τονίζεται ότι η κριτική του κειμένου (Textkritik), αναγκαία και σήμερα, δεν αποτελεί διαστροφή μικρολογίας. Άλλο ζήτημα αν, όπως προειδοποίησε ο Νίτσε, ολόκληρη η επιστημονική σπουδή του αρχαίου κόσμου (στο κέντρο της οποίας τοποθετείται η κριτική του κειμένου), όπως αναπτύχθηκε στη Γερμανία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, τον καιρό του φιλοσόφου είχε γίνει ασυμβίβαστη πια με τον ουμανισμό. Εδώ γρήγορα ξεχώρισαν μια ιταλική σχολή και μια γαλλική. Και οι δύο καταφεύγουν στη συγκριτική μέθοδο, είτε για να συγκρίνουν λατινικά με λατινικά, είτε για να εφοδιάσουν τα λατινικά με αρχαιοελληνικά παράλληλα —με μια ωστόσο εντυπωσιακή διαφορά: για τους Ιταλούς της σχολής του Pier Vettori (Petrus Victorius) απαιτείται, επιπλέον και προπάντων, ο εντοπισμός και η αντιβολή των καλών χειρογράφων, προκειμένου να αποκατασταθεί η χειρόγραφη παράδοση ενός συγγραφέα. Για τους Γάλλους (για να παραφράσουμε την περίφημη μεταγενέστερη φράση), μια καλή εικασία ενός νεότερου μελετητή αξίζει όσο εκατό χειρόγραφα. Η παράλειψη αντιβολής των χειρογράφων δεν αποτελεί έγκλημα καθοσίωσης, αρκεί κανείς, με την εξαντλητική ανάγνωση και τη μακρά άσκησή του στη δημιουργική γραφή των κλασικών γλωσσών, να έχει φτάσει σε σημείο να αποκαθιστά πειστικά ένα αρχαίο κείμενο στα νοηματικώς σκοτεινά σημεία του ή εκεί όπου υπάρχει αμφιλεγόμενη χειρόγραφη παράδοση.

Η ορθή ανάγνωση είναι για τους συμπατριώτες του Jean Dorat, ας πούμε, πρώτα απ' όλα ζήτημα εμπάθειας προς τον αρχαίο συγγραφέα, εικασίας του νοήματος και γνώσης του προσωπικού του ύφους. Ο Marc-Antoine Muret θυμάται την ευτυχή εικασία του Dorat, η οποία θεράπευσε έναν προβληματικό στίχο του Καλλίμαχου, σε πείσμα της ομόφωνης χειρόγραφης παράδοσης. Εκεί όπου ο textus receptus παρέδιδε